

ТМ	Г. XXXVI	Бр. 4	Стр. 1885-1900	Ниш	октобар - децембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 316.422:821.163.41"189/190"

Прегледни рад

Примљено: 25.05.2012.

Ревидирана верзија: 09.12.2012

Ђокица Јовановић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за социологију
Београд

ПРОПЛАМСАЈИ МОДЕРНЕ У СРБИЈИ НА РАЗМЕЋИ XIX И XX СТОЛЕЋА*

Апстракт

Иако Србија припада кругу земаља закаснеле модернизације, у њеној култури се налазе озбиљни модернизацијски потенцијали. Ти потенцијали се нарочито могу препознати у књижевности на размеђи XIX и XX столећа. По мом мишљењу, окретање само ка страним модернизацијским тековинама као узоритим, уз игнорисање сопственог таквог наслеђа, један је од главних узрока заостајања Србије у стварима модерне. Због тога још увек нема консензуса о, наизглед, основном питању модернизације: Пут на Исток или Запад? Дobar део одговора се (као неоткривен) налази у српској књижевности.

Кључне речи: Србија, модернизација/ закаснела, књижевност

THE SPARKLES OF 'MODERNA' IN SERBIA AT THE TURN OF THE NINETEENTH TO THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

Although Serbia ranks among the countries in which the modernization has come late, its culture contains an important modernization potentiality. This potentiality can be especially recognized in literature at the turn of the nineteenth to the

djole@junis.ni.ac.rs

* Текст је написан током рада на пројекту *Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (179035), који се реализује на Филозофском факултету у Београду. Пројекат је прихватило Министарство Републике Србије за науку и технолошки развој, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

twentieth century. In my opinion, searching for an example in foreign modernization movements, while ignoring own heritage, presents the main reason for backwardness in Serbia's 'moderna'. Therefore, there is still no consensus on seemingly basic question of modernization about which path to take – to the East or to the West? The answer to this question lies in Serbian literature.

Key Words: Serbia, Modernization/Late, Literature

У последњих двестотинак година модерне историје у Србији није дат одговор на дилему: Модернизација или традиционализација? Пун на Исток или Запад? И, што је најважније, какви су модернизацијски и традиционални потенцијали земље – може ли се, и како, и на основу властитог културног и политичког наслеђа модернизовати земља? Добро примећује Латинка Перовић:

„Европа није траума српских маса. Она је траума српске елите и манифестује се као комплекс непреваданог заостајања. Пропао је покушај убрзања историје путем политичке револуције... Али српска елита је на нови изазов модернизације поново дала патријархалан одговор“ (Perović, 1996, стр. 131).

Или, како, са друге стране, примећује Милош Немањић,

„није нужно одрећи се своје културне традиције да би се ступило на пут модернизације, али је увек проблем који се сегменти традиције реактивирају... можемо се сложити са Пол Рикертом да је парадокс у следећем: како се модернизовати и вратити изворима?“ (Немањић, 2003, стр. 146).

Нажалост, наша данашња стручна и политичка јавност, која је оријентисана ка модернизацији, окреће се скоро искључиво искуствима и знањима западне традиције, заборављајући на сопствено наслеђе. Иако је сопствено модернизацијско наслеђе настајало поглавито према европским узорима, оно је собом носило и димензију оригиналности и саображености постојећим културним обрасцима. Као такво, оно је врло драгоцено и чинити га неделатним је нецелисходно. Обраћање западној традицији је свакако неизоставно, и овом опаском не желим да одбацам ту оријентацију. Можда, управо зато, данашњи модернизацијски пројекти не уживају већинску наклоност јавности – нису засновани ни на сопственом модернизацијском наслеђу – на сопственој модернизацијској традицији. Надаље ћу покушати да укажем на изворе и карактер противмодернизацијске оријентације, која је и данас врло јака.

Покушаћу да покажем да се у српској култури на размеђи XIX и XX столећа, пре свега у књижевности, крије модернизацијски потенцијал.

Бурни догађаји на размеђи XVIII и XIX столећа су покренули, поред политичког, и културни развој. У то време са подручја данашње Војводине и других европских крајева у Србију долазе виђенији људи и интелектуалци, међу којима и Сима Милутиновић Сарајлија. Доситеј Обрадовић долази у Србију још раније. Долази прво у Земун (1806), а у Србију прелази 1807. године. Тада, 1808. године, у саставу Велике школе је основана прва школска библиотека, која је била поклон Доситеја Обрадовића. Државна библиотека је основана 1815. при Књажевској канцеларији. Прву књижару је отворио 1827. Глигорије Возаревић у малом дућану „с источне стране Саборне цркве“. Штампало је 1832. прву књигу у тадашњој Србији *Србско стихотвореније* Ковачевића и Стаматовића, уместо, од књаза Милоша спреченог издавања књиге Јована Стејића. Штампало је дела Доситеја Обрадовића у десет књига. У његовој књижари је 1832. основана Народна библиотека Србије, тада под називом Библиотека вароши београдске. Из Крагујевца је у Београд 1834. пренета штампарија и почеле су да излазе „Новине србске“, чији уредник је био Димитрије Давидовић. У Крагујевцу је отворена прва гимназија у Србији (1833), а прва гимназија у Београду је основана 1839. Београд постаје уточиште бројних културних стваралаца: Вук Караџић, Јован Стејрица Поповић, Јоаким Вујић, Димитрије Давидовић... Коначно, у току XIX и у првој половини XX столећа настају установе у којима су неговане модерне вредности и модеран израз.

Већ у XVIII столећу се играју прве позоришне представе у Војводини. „Прву такву представу организовао је Емануило Козачински 1734. у Срем. (Сремским – додавање моје) Карловцима“ (Вујовић, 2008). Септембра 1812. мађарско позориште у Будимпешти приказало је позоришни комад *Црни Ђорђе*, глумца и писца Иштвана Балоба (István Balog), који је игран на мађарском језику. (Poth, 2011). Вероватно је та представа мађарског позоришта подстакла Јоакима Вујића да организује дружину коју су чинили ђаци и студенти у Сентандреји. Та дружина је одиграла прву представу 12. августа 1813. у згради мађарског позоришта у Будимпешти. Романтичарски дух који се тада јавља скоро у целој Европи захватио је и Србе у данашњој Војводини. Наступио је период националног заноса. Позоришне представе, које се играју у варошима и већим селима постају јако средство у настајању националне свести и ширењу националне културе. Матица српска је основана 1826. у Пешти.

„Идеја о оснивању Матице потекла је од Лукијана Мушицког, а кроз иницијативу коју је уобличио Јован Хаџић, уз помоћ богатих српских трговаца и љубитеља књижевне просвете. Један од првих задатака на које се Матица оријентисала било је издаваштво и исте године по оснивању преузела је издавање периодичног „Ле-

тописа Српског⁴, иначе покренутог још 1824. године“ (Digitalni re-pozitorijum Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu).

Године 1864. Матица је из Пеште пребачена у Нови Сад. А, 1838. у Пешти је основан Текелијанум. Текелијанум је задужбина Саве Поповића Текелије са циљем да се у њој школују сиромашни а добри ђаци и студенти из свих крајева где су живели Срби. У Будимпешти су основане, поред Текелијанума, и задужбине Јакова Игњатовића, Наума и Јелене Бозда, Лазара и Софије Дунђерски. (Vejiновић, 1999, стр. 40-41). Сава Текелија је први доктор правних наука код Срба. Од 1838. године па до смрти био је председник Матице српске. Као присталица Доситеја Обрадовића, са којим се дописивао, сматрао је да је образовање најважнији национални задатак.

Први српски театар, као Књажевско-српски театар, основан је 1835. у Крагујевцу. Први директор је био Јоаким Вујић. Први лицеј (1838) из које настаје Универзитет, Друштво српске словесности (1841), Народни музеј (1844). Године 1841. је одиграна прва представа у Београду (у Театру на Ђумруку – царинарници) *Смрт Стефана Дечанског* Јована Стерије Поповића. А прва представа, играна у новој згради на Позоришном тргу (1869), јесте *Посмртна слава Кнеза Михаила Ђорђа Малетића*, уз музику Драгутина Реша. Београдско певачко друштво је основано 1853, Грађанска касина 1869, „Српска књижевна задруга“ 1892, покренут је часопис „Словенски југ“ (1909–12)...

„Назив модерна, одомаћен у Хрвата и Словенаца, може се употребити и у српској књижевности као име за раздобље, које се завршава с првим светским ратом. Почети тог раздобља мање су изразити. Извесне наговештаје имамо већ средином последње деценије прошлог века с часописом „Српски преглед“ Љ. Недића (1895, са свега десет бројева). Одлучан заокрет к новом донео је, међутим, један други часопис, „Српски књижевни гласник“ (1901). Уређиван по европским (француским) узорима, уносећи у нашу књижевност нова схватања и нова мерила, тај часопис постао је главно књижевно гласило овог раздобља, које, у ствари, и почиње с његовом појавом а завршава се с престанком његовог излажења (1914), те га, стога, можемо назвати и раздобљем „Српског књижевног гласника““ (Deretić, 2010).

Неговање модерног није значило и некритички разлаз са традицијом, као културном вредношћу, већ је значило разлаз са интенцијама да традиционално (у интерпетацији ондашњих традиционалиста) буде једини ваљани и прихваћени начин организације друштвеног живота. Већ тада су ударени темељи неравномерног развоја код Срба. Све важне установе и сав културни живот су установљени прво на подручју данашње Војводине, па, онда, у Београду. Не треба занемарити тезе да је седиште српске културе прво било у Бечу, па у Пешти и Трсту, па у Новом Саду, и да тек од 60-их година XIX сто-

лећа прелази у Београд. Као што се види: ради се о важној чињеници – српска стваралачка култура се, највећма, не рађа у Србији већ ван ње и из страних крајева лагано долази у Србију.

Но, без обзира на искрена и пожртвована настојања истакнутих појединаца, па и установа које су оснивали и водили, мерено европским културним мерилима, ипак се радило о култури која тек настоји да се артикулише и која је на почетку свог развоја. И поред напора да се Србија модернизује, велику кочницу је представљала огромна неписменост и пароксијална затвореност становништва. Пред том настајућом културом, поред њених несумњиво значајних културних домашаја, уз огромне непросвећене масе, стајала је још једна препрека. Реч је о имитативном карактеру културе настајућих варошких слојева, дакле о провинцијалном карактеру.

„Реч је о имитацији стила живота најутицајније светске империје, али и о имитацији живота аристократије, што је нарочито после Француске револуције, постало одредишна тачка грађења новог стила ослобођеног грађанства. Као и у многим другим историјским ситуацијама, „ослобођење“ је значило стварање могућности да се освоји стил који се до тада везивао за побеђеног, па је имитација живота аристократије постала део репутације све бројнијег друштвеног слоја грађанства“ (Stojanović, 2006, стр. 42).

Имитативно, као дуготрајна особина, временом је, све више, постајала једним од творних чинилаца културе. Такво је стање, не само у Србији, на целом јужнословенском културном подручју. Мирослав Крлежа је једак:

„Три Атине‘: Дубровник, Загреб и Нови Сад у деветнаестоме столећу три су провинцијска закутка и све што се ту рађа жигосано је нужно провинцијализмима“ (Krlježa, 1972, стр. 54). Изгледа да се до данас карактер балканских култура није суштински променио. „Историја заосталих земаља у деветнаестом и двадесетом веку историја је покушаја да се достигне развијенији свет имитирањем... Прича централне и источне Европе у двадесетом веку је, углавном, прича о покушају да се следи неколико модела развоја и о неуспеху покушаја да се то постигне“ (Hobsbaum, 1996, стр. 210).

Овај тип културе не поседује једну од најзначајнијих особина сваког делатног културног модела: она не детектује иновативне иницијативе и креативне појединце у свом „атару“. Баш зато је осуђена да, унедоглед, траје на периферији великог европског културног пространства. На периферији, заједно са културом европске малогађанштине. И кад се појаве креативни појединци, и када се покрену такве иницијативе, у непријатељском и неподстицајном културном

миљеу, они бивају одбачени уз подсмех преовлађујућег медиокритизованог псеудотрадиционализма. Такви појединци ће бити, у културном смислу, „рехабилитовани“ када им признање да „велики“ свет и када се, што је чешће, упокоје. Често се питам каква би била животна судбина Николе Тесле да је остао у свом родном Смиљану, или да је, којим случајем, животни век провео у Србији или Хрватској?

Национални романтизам, као једна од најизраженијих културних црта, често је производио творевине невеликог културног значаја, које су својим квантитетом „покривале мањак“ квалитета. У то време настаје једна, данас подоста заборављена, културна појава – *посрбе*. На репертоару позоришта, прво у Новом Саду, потом у Београду постављани су комади *посрбе*. О чему је реч? Да би се театар приближио обичном пуку, није било довољно да се страни драмски текстови преведу. Вековна, суштинска, одвојеност од културних токова у Европи је довела до тога да наша публика није била у стању да комуницира европску уметност, у овом случају, драмску уметност. Одвојеност је довела до још једне дубље последице, која је и данас жива. Не само да се није комуницирала европска култура, већ се у њој *није ни учествовало*. Тачније, учествовало се, али, по правилу, тек у равни националног романтизма, у равни малограђанске културе ондашње европске и наше рудиментарне буржоазије. То стање се рефлектовало на театарски репертоар тако да су изворна драмска дела, не само превођена, већ и, на својеврстан начин „прилагођавана“ укусу ондашњег гледалишта. Није ово карактеристичан поступак само за наше подручје – јавља се и у другим културама. Погрешно би било рећи да посрбе представљају адаптацију, „другачије читање“, актуелизацију, чак, локализацију... једног драмског текста. Посрбе нису уметнички експеримент, ни естетско трагање у материји театарског комада, већ представљају *прилагођавање* аутентичног уметничког дела укусу ондашње провинцијалне публике.

„У *посрбама* се место радње и друштвена средина страних драмских дела преноси у наше вароши и села и српске породице, ликови добијају српска имена, песме и игре замењују се српским, а драматуршки захвати чине се да би се у драмско дело унеле слике начина живота, мишљења и изражавања карактеристичне за српски народ“ (Маџановић, 1987, стр. 5).

„Преводило се, прерађивало, адаптирало и, што је најважније, посрбљивало све оно што је својим драматуршким костуром могло да прихвати локалне асоцијације, амбијенталне појединости, идеје и актуелне емоције. Отуд је тај прелаз од стране ка домаћој литератури за позориште, а поготово његову литературу, био изузетно важан и плоносан... неоспорно (је) да су нека од прерада и

посрба постале толико популарне да су генерацијама живеле на нашим различитим сценама и да их је позориште у целости прихватило као властита драмска остварења. *Нико никада није ни покушао да изводи оригинале по којима су рађене ове прераде, нити је сматрао да је то од битног значаја за позоришни израз* (курзив – мој)“ (Volk, 1995, str. 19).

Нису посрбљивани само драмски текстови. Вукосава Живковић пише о збирци бајки Симе Матавуља *Вилина књига*, као о посрбљеним бајкама Вилхелма и Јакоба Грима (Jacob i Wilhelm Grimm), Ханса Кристијана Андерсена (Hans Christian Andersen)...

„Матавуљева *Вилина књига* не носи само печат стваралачког и преводилачког умећа, али поред примарног подстицаја како треба припремати ову грађу она носи још један – едукативне момен-те,... С тим у вези је тврдио да код нас жанр ауторске бајке готово да не постоји и да његов циљ није био да одабере најлепше бајке, него оне које по предмету и смеру највише личе на наше народне.“ (Živković, 2010, стр. 135).

Дакле, ни у овом случају се не ради о уметничким разлозима, већ о вануметничким разлозима посрбљивања – о педагошким разлозима. Сетимо се Платоновог (Πλάτων) упутства о томе на који начин ће се митови представљати деци. Ради се о утилитарно-идеолошком разлогу у периоду „буђења“ и постављања „националног питања“ на дневни ред историје. Ово је нарочито важно ако се има у виду постојање снажне црте идеолошког у педагогији тадашњег времена.

Пишући о оснивачу позоришта у Србији, Петар Волк тврди да је Јоаким Вујић

„целим је својим бићем био на страни позоришта, а већ се и то могло протумачити као знак недовољно прочишћеног укуса и склоности ка литератури нижег реда која је граничила са забавом. За њега су највише била вредна она дела које су се најчешће изводила на сцени“ (Volk, 1995, стр. 76).

Јоаким Вујић је 1813. у Пешти приредио, посрбио прву грађанску представу на српском језику. Био је то комад *Креиталица* немачког писца Аугуста Коцебуа (August Kotzebue). Наравно, ако судимо са становишта данашњег стања на терену ауторских права, ми ћемо рећи да је Вујићев чин недопустив и да представља осино кршење ауторских права. Међутим, о ауторским правима се почиње озбиљније расправљати у Европи средином XIX столећа (Rudić Ditić, 2003) тако да се прерада текстова тада није сматрала нечасним делом, већ напротив – био је то, по узусима тадашње културне јавности, хвале вредан посао. Једно страно дело је, 1913, посрбио и Бранислав Нушић. Реч је драмском комаду *Каплар Милоје (жалосна игра у пет чинова с музиком и певањем)*, по делу Филипа Диманоара

(Philippe Dumanoir) и Адолфа д'Енерија (Adolphe d'Ennery).¹ Ово дело, у режији Саве Тодоровића, премијерно је играно 15. априла 1913. у Народном позоришту у Београду. Музику за *Каплар Милоја* су писали Иван пл. Зајц и Станислав Бинички². Други, у оно време познати аутор је Коста Руварац, брат архимандрита Илариона Руварца, родоначелника наше критичке историје. За репертоар Српског народног позоришта у Новом Саду посрбио је три драмска дела. (Marjanović, 1987, стр. 394–395).

Једнако као и у политичком, и у друштвеном животу уопште, модерна као уметнички, стриктно гледано књижевни правац, понајбоље се препознаје у књижевности друге половине XIX и у првој половини XX столећа,

„већ у дјелима српских писаца из тзв. реалистичке епохе,... тако да практично српска модерна, или често помињана формулација ‚златно доба српске књижевности‘, временски обухвата раздобље: крај прошлог столећа – крај Првог свјетског рата“ (Voloder, 1996)

„Нова српска књижевност јавља се у XVIII веку, без везе са ранијим књижевностима, и независно се развија у XIX веку. Оно што нарочито карактерише ту нову српску књижевност, то је што је самостална творевина, без традиција, потпуно независан организам“ (Skerlić, 2009, стр.67).

Скерлић инсистира на модерном карактеру књижевности у Србији, указујући на важан моменат – ради се о књижевности која је прекинула везе са традиционалним изразом и традиционалистичком естетиком дотадашње књижевности – средњовековне црквене књижевности. Раскинут је континуитет са књижевношћу, која, како каже Скерлић,

„није могла ништа допринети поновном стварању српске књижевности. Она је била готово искључиво црквенога карактера, и црквени људи су је радили у црквеним идејама за црквене потре-

¹ Као натурализовани Нишлија, не могу, а да не учиним малу интервенцију из локалпатриотских побуда. У белешци о овом делу Петар Марјановић наводи да код нас „дело није штампано“ и „да постоје сачувани рукописи у архиву Народног позоришта у Београду (инвентарски број 813) и Збирци рукописа Српског народног позоришта у Новом Саду (инвентарски број 408)“ (Marjanović, 1987, стр. 408). Међутим, овај комад је у изворном (непосрбљеном, већ преведеном) виду игран у Народном позоришту Моравске бановине у Нишу 5. априла 1932. године: *Стари каплар*, Адолф д'Енери и Филип Диманоар, у режији Драгослава Мих. Кандића. (Нешовић, П. (2004).

² Доступно на: <http://www.narodnopoistoriste.co.rs/377>. Преузето 2. 12. 2011.

бе. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, хагиографијских списа, „хвалних житија“ христољубивих и благочестивих владара, у најбољем случају апокрифних дела, производа болесне средњевијекне црквене романтике, све то и није била књижевност у правој смислу речи, и ако се данас броји у књижевност, то је у недостатку чега другога“ (Скерлић, 1961, стр. 61).

Та књижевност је била далека народу и ван његовог живота. Од краја XIV столећа и почетком XV столећа, српска књижевност почела је лагано да губи искључиво црквени и обредни карактер, и с нешто световнијом садржином почела се обраћати већем броју читалаца. Књиге се читају и ван манастира и цркава и рађа се читалачка публика – *књигољупци*.

„Али тај мали напредак био је краткога века. Најезда „безбожних и богомрских и безаконих Агарјана“ учинила је крај српској држави и српској књижевности. Била су настала, како вели стари летописац, „тешка и нуждна времена, када чловечи на се смрт прозоваху, а не живот““ (Скерлић, 1961, стр. 61).

У таквим приликама, током XVI и XVIII столећа, више није био могућ слободан развој књижевности.

После осамостаљења Србије за узорито у књижевности се узимају европски стил и европска естетика. По угледу на европску, најчешће на француску поезију и књижевност, пишу Сима Пандуровић, Стеван Луковић, Даница Марковић, Велимир Рајић, Вељко Петровић, Милутин Бојић, Момчило Настасијевић, Милан Ракић, Јован Јовановић Змај, Владислав Петковић Дис... Војислав Илић, Радоје Домановић, Бранислав Нушић... Модерну српску књижевност, укорак са европском, стварају и Иво Ћипико, Борисав Станковић, Милутин Ускоковић, Чедомир Илић... Пажњу поклањају јунаку-индивидуи, његовим дилемама, његовој слабости и снази, његовим страховима. Широки имперсонални епски захвати више нису главна тема. Према истим узорима из Европе пишу књижевну критику Богдан Поповић и Љубомир Недић, Коначно, Јован Скерлић, постаје централна личност модерне у српској књижевности и јавним пословима.

У наредном кратком и сумарном прегледу о настајању модерне у српској књижевности ослањају се повремено на следеће изворе: Јован Скерлић, *Студије* (Скерлић, 1961). и *Критике* (Скерлић, 1961), поглавља *Романтизам* и *Реализам* у књизи Јована Деретића *Историја српске књижевности*, (Deretić, 2010) поглавље *Књижевност 20. века* (аутор Новица Петковић) у књизи Павла Ивића, Радмиле Маринковић, Наде Милошевић Ђорђевић, Јована Деретића, Новице Петковића, *Кратка историја српске књижевности*, (Ivić, Marinković, Milošević-Đorđević, Deretić i Petković, 2011). Нека значајна имена српске књижевности ће у овом прегледу бити изостављена

јер овде није намера да се да потпун и исцрпан књижевно-историјски преглед, већ да се прикажу главне линије у двовековном књижевном животу Србије.

Усмеравам пажњу ка књижевности која је била у првом плану интереса јавности за уметност. То је стога јер је књижевност онај уметнички исказ који описује, тумачи, прерађује, одражава... стање и промене у једном друштву, експлицитније но друге уметности. Књижевност на размеђи XIX и XX столећа представља добар израз и добру слику модернизацијских покушаја и токова у Србији. Не мање важно, а често се губи из вида, књижевност у Србији је, врло често, и буквално ишла испред свог времена. Ако је Србија у привредном и политичком смислу каскала за Европом, у уметности, следствено и у књижевности, најчешће је ишла раме уз раме са Европом. На врло јасан начин књижевност се суочавала са изазовима модерне и онда када се у политичком и економском подсистему нису разумевали нити су били уочавани главни европски модернизацијски токови. У том смислу, књижевност је била непризната авангарда. Авангарда коју је увек пратио уски слој публике којој се обраћала.

Прави романтизам, у европском смислу речи, јавља се код културно развијеније грађанске средине угарских Срба као одјек европског, нарочито немачког романтизма и као тематски и изражајни продужетак народне поезије, особито у љубавној и патриотској лирици. Овде ваља додати да се српска интелигенција оног доба углавном школовала у земљама немачког говорног подручја, потом у Пешти и Прагу, те у Русији, а у нешто мањој мери у Француској и скоро уопште у Енглеској. Отуда је разумљив снажан утицај националног романтизма негованог у Немачкој и Русији, као и утицај немачке филолошке школе из које настају разне теорије и псеудотеорије о етногенези немачког народа и Германа уопште. Бранко Радичевић је (може се рећи) родоначелник српског романтичарског песништва. То романтичарско поетско доба обликују: Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић и Лаза Костић. Уз њих стоје комедиограф Коста Трифковић и Љубомир Ненадовић, творац српске путописне прозе.

Реализам се, као књижевни правац, развио 70-их година XIX столећа из покрета Светозара Марковића. Јаков Игњатовић, као први реалиста, приказивао је грађанску стварност угарских Срба (Игњатовић је произишао из традиције грађанске књижевности у Војводини XVIII и прве половине XIX столећа. Његови су претходници Доситеј Обрадовић, Милован Видаковић и, нарочито, Јован Стерија Поповић). Стјепан Митров Љубиша стилизује патријархална предања свога краја те, у уметничком смислу, даје, ту и тамо, вредне резултате (*Кањош Мацедонов*). Критиком друштвене стварности Србије и књижевно-теоријским чланцима Светозар Марковић је дао програм српском реализму. Школован у Русији а затим у Швајцарској, идејно

формиран под утицајем руских социјалдемократа али и западног социјализма и марксизма, Светозар Марковић је први идеолог и пропагатор реализма у српској књижевности. На књижевност се непосредно односе само два његова чланка: *Певање и мишљење* и *Реалност у поезији*. Савременој књижевности он приступа с позиција „критичара реалисте“, настојећи да оцени не појединачне појаве у њој, него „њен општи правац“. Његова је критика двоструко усмерена: на „критичаре естетичаре“, с једне, и на тадашњу нашу романтичарску поезију и прозу, с друге стране. И у једној и у другој области он долази до истих закључака: наша књижевност се удаљила од стварности и ту је главни извор свих слабости од којих она пати. Естетичка критика проповеда вечне и непромењиве законе лепоте којима је оковала „лепу књижевност“ и завела на странпутице и писце и читаоце. „Наша савремена поезија – то је смеса од љубавних изјава, фантастичких сцена, празних фраза и смешних будалаштина“ (Marković, 1974, str. 27). Ни критичари, ни писци у Србији се не интересују за реалне потребе човека. Марковић за узор узима европску књижевност и, у традицији деветнаестовековног просветитељства, у неограњеној вери у моћ разума и науке, закључује:

„Савремени романи и драме првих песника европских не личе нимало на велике песничке производе пређашњег доба; у данашњим песничким производима огледа се савремена друштвена наука;... да споменем само списе Виктора Игоа... Од једног романа као што је Чернишевскога ‚Что дѣлать‘ па до научног списка о социологији, само је један корак“ (Marković, 1974, str. 42–43).

Једини излаз јесте враћање животу и стварности:

„Наш друштвени живот заудара трулежом, а наши песници постојано сањају: миришу ружу, гледају зору, слушају славуја или туже неком особитом тугом, тугом *ситог човека*... Браћо песници, разлика је међу *певањем* и *мишљењем*“ (Marković, 1974, str. 32–33).

Ове идеје, које су снажно деловале у Србији, Светозар Марковић је преузео из естетичких схватања руских револуционарних демократа, Николаја Чернишевског (Николай Гаврилович Чернышевский), Николаја Доброљубова (Николай Александрович Добролюбов), Дмитрија Писарева (Дмитрий Иванович Писарев)...

„На Марковићеве идеје враћали су се и враћају се сви поборници друштвено ангажоване литературе од његових непосредних настављача који су захтевали ‚уништење естетике‘ – чланак под тим насловом написао је Пера Тодоровић, познат нарочито по врском делу *Дневник једног добровољца*, и објавио га у социјалистичком листу ‚Рад‘ 1875 – преко Скерлића, који је био један од његових најаутентичнијих тумача, до представника социјалне литературе између два рата и после другог светског рата“ (Deretić, 2010).

Први српски реалисти: Милован Глишић, Лаза Лазаревић и Јанко Веселиновић тематски се везују за село у процесу првобитне акумулације капитала величајући патријархалну сеоску задругу. Више разноврсности, тематске и стилске, доносе приповедачи реалисти Симо Матавуљ и Стеван Сремац. Хронику о економском пропадању и моралном изопачењу српског сељака дао је Светолик Ранковић у романима о шумедијском селу, а политичку деформацију обреновићевске Србије, апсурд грађанског парламентаризма и безидејност странака описао је Радоје Домановић, нарочито у својим сатирама. Почетком XX столећа у српски реализам, новим темама, улазе Иво Ћипико, Борисав Станковић и Петар Кочић. Иво Ћипико ствара лирске слике природе, приморја где супротставља природу и културу на русоовски начин. Као непријатељ грађанског морала окреће се природи, где је једино могућ прави живот. Таквим животом живе обични људи – сељаци и рибари. Борисав Станковић, са друге стране, говори о пропасти баш тог „обичног“ патријархалног света, преко слике патријархалног Врања, а Петар Кочић, као приповедач Босанске крајине, примитивног и природног живота, попут Борисава Станковића и Иве Ћипика, љубав схвата као први и врховни животни принцип. Стекао је велику популарност својим борбеним српским национализмом. Сапутник реалистима је и Бранислав Нушић, који нештедице подвргава руглу и подсмеху малограђански и паланачки начин живота политичара и интелигенције и по цену затворског робијања. Он, у ствари, даје праву слику имитативног карактера српске културе која покушава да уђе у европски грађански свет, грчевито се, притом, држећи парохиског и ускогрудог начина живота и истих таквих вредности.

Књижевна критика игра све важнију улогу у књижевном животу. Нарочито су значајне појаве Светислава Вуловића, Љубомира Недића, Богдана Поповића и Јована Скерлића. Богдан Поповић и Јован Скерлић се окрећу новим научно-естетским начинима тумачења књижевног дела и утичу на окретање естетске и идејне оријентације српске књижевности према западној, нарочито француској, књижевности.

Ваља скренути пажњу ка још неким значајним песницима и писцима тога доба: Алекса Шантић, Јован Дучић и Милан Ракић су се, углавном, служили формалистичким језиком: више у грађи стиха и тематици него у лирском стварању поезије. Савременије гласове у академски модернизам уносе млади песници: Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис. Дис је сав у приказанима страха и ужаса које ће донети раздобље младог и сировог капитализма и, још страшније, до тада неспознато ужасно искуство светског рата. Ови песници прихватају поетски израз француских парнасловаца и симболиста, што постаје битно обележје српске модерне у поезији. О ширини и неконвенционалности модерне говори податак да су је представљали књижевници врло различитог стилског и тематског усмерења.

„Књижевност се кретала између супротних полова: европејства и народног духа, индивидуализма и национализма, песимизма и активистичког оптимизма, између Б. Поповића и Скерлића, Дучића и Шантића“ (Deretić, 2010).

Представници модерне патриотске лирике су Вељко Петровић и Милутин Бојић, а представници модерног у прози су Милутин Ускоковић, Исидора Секулић и Вељко Милићевић. И њихово дело је осенчено песимизмом који је карактеристична тематска црта и у књижевности и у расположењу духова на почетку XX столећа.

Обнова књижевности после Првог светског рата је ишла линијом раскида са просветитељском реалистичком традицијом која је била снажно изражена у XIX столећу. Писци сада настоје да побегну од народне традиције. А ако то нису у стању, онда трагају за оним делом традиције који до њиховог доба није, у књижевном смислу, био откривен. Књижевни покрет младих тога времена познат је као послератни модернизам. Овде су се нашли, често само декларативно, експресионисти, дадаисти, футуристи... Стилско јединство не одређује ову генерацију писаца, већ их, једне другима, зближава антимилитаристичко и антиратно расположење. Имају негативан став према традицији, са једне стране и грађанском моралу, са друге стране. Антиратно и антитрадиционалистичко, али и антиграђанско расположење демонстрирали су Милош Црњански *Лириком Итаке*, *Сеобама* и *Дневником о Чарнојевићу*, Растко Петровић романом *Бурлеска господина Перуна бога грома*, путописном прозом *Африка* и *Људи говоре*, песничком збирком *Откровење* и романом о повлачењу српске војске преко Албаније *Дан шести* и Драгиша Васић својим прозним првенцима. Треба поменути и још неке значајне писце, који су припадали послератном модернизму: Станислав Винавер (*Громобран Свемира*, чији је саставни део *Манифест експресионистичке школе*), Раде Драинац, Тодор Манојловић, Риста Ратковић... Мимо свих дотадашњих уважаваних књижевних праваца је писао Иво Андрић, створивши књижевни опус у коме свако књижевно дело (поетско или прозно) представља саставни и неодвојиви део свеукупног његовог стваралаштва. Сва његова дела чине својеврсну целину из које насамом не вири ни једна реч. Његова најзначајнија дела су одвећ позната читаоцу па их, стога, нећу наводити. А, понајвише личног у поезију уносе Момчило Настасијевић и Десанка Максимовић.

У периоду између два светска рата делују критичари Бранко Лазаревић и Богдан Поповић. Лазаревић и Поповић се јављају више као естетичари но књижевни критичари. Значајни критичари у овом периоду су и: Милан Богдановић, Велибор Глигорић, али и Марко Ристић, песник надреализма и естетичар, а уз њега Ђорђе Јовановић, представник марксистичке критике. Поред Марка Ристића, надреалистички покрет су чинили још: Милан Дединац, Душан Матић, Александар Вучо и Оскар Давичо. Надреалистички револт против

грађанског друштва се исцрпљује већ у свом почетку, углавном у вербалној побуни. Убрзо су се његови представници окренули ка марксистичкој естетици.

После Другог светског рата и у Југославији је канонизован социјалистички реализам. Филозофска основа је тражена у делу *Теорија одраза* (Pavlov, 1947). дијаматовског догматика Тодора Павлова (Тодор Димитров Павлов). Теорија одраза бива критикована и дефинитивно напуштена 1960. године на IV стручном састанку Југословенског удружења за Филозофију на Бледу. (Pavičević, Šešić, Knjazeva, 1960, стр. 10-11; Stojaković, 2009, стр. 67). Од тада па до данас, уз повремене политичке и идеолошке притиске, књижевно стваралаштво у Србији (до слома Југославије – и у Југославији) ствар је слободног ауторског избора о томе хоће ли се аутор клонити идеолошких замки или ће кренути за сиренским зовом ове или оне идеологије.

ЛИТЕРАТУРА

- Vejinović, S. (1999). Srbi u dijaspori u prošlosti i sadašnjosti. Novi Sad: Muzej Vojvodine. 40-41. Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/5487146/>
- Volk, P. (1995). *Pisci nacionalnog teatra*, Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije.
- Voloder, N. (1996). *Čitanka 3*. Sarajevo. Доступно на: <http://www.geocities.com/gimn1gradac/moderna/moderuhrvisrpkniz19st.htm>
- Вујовић, Б. (2008). Позориште. У *Енциклопедија српског народа* (стр. 854). Београд: Завод за уџбенике.
- Digitalni repozitorijum Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu. Доступно на: <http://www.unilib.bg.ac.rs/repozitorijum/ostalo/2.0/m/Matica%20srpska.pdf>. Preuzeto 4. 9. 2011
- Deretić, J. (2010). *Istorija srpske književnosti*. Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/4004147/>
- Živković, V. (2010). Izazovi jedne kasnije posrbe (Bajke Sime Matavulja na medi evropskih i nacionalnih književnih stremljenja). *Detinjstvo. Časopis o književnosti za decu*, 1-2, 134-137.
- Ivić, P., Marinković, R., Milošević-Đorđević, N., Deretić, J. & Petković, N. (2011). *Kratka istorija srpske književnosti*. Доступно на: <http://www.ask.rs>
- Krleža, M. (1972). *99 varijacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, Duga.
- Marjanović, P. (Prir.) (1987). *Posrbe*. Beograd: Nolit.
- Marković, S. (1974). *Pevanje i mišljenje*, Beograd: Rad.
- Немањић, М. (2003). Противречности наслеђеног културног обрасца и савремене интелектуалне елите у Србији. *Социолошки преглед*, 1-2, 139-149.
- Нешовић, П. (2004). Великан театра Душан Ђ. Цветковић. *Српски југ*, 1, 151-170.
- Pavičević, V., Šešić, B., & Knjazeva, S. (Ur.). (1960). *Neki problemi teorije odraza*, Referati i diskusije na IV stručnom stanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju, Bled, 10-11. novembar 1960, Beograd: Jugoslovensko udruženje za filozofiju, Beograd.
- Pavlov, T. (1947). *Teorija odraza: osnovna pitanja dijalektičko-materijalističke teorije saznanja*. Beograd: Kultura.
- Perović, L. (1996). Beg od modernizacije. U N. Popov (Prir.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (str. 119-132). Beograd: Republika.

- Poth, I. (2011). *Iz kulturne i književne prošlosti Srba u Mađarskoj (Pešta i Budim kao kulturna središta srpska u prvoj polovini 19. veka)*. Доступно на: http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html.
- Rudić Dimić, Lj. (2003). Modeli zaštite autorskih prava na polju književnosti. U Lj. Rudić Dimić (Prir.), *Modeli zaštite autorskih prava na polju književnosti*, (str. 111-143). Beograd: BalkanKult.
- Скерлић, Ј. (1961). Значај XVIII века у историји српске књижевности. У Скерлић, Ј. *Студије*, (стр. 29-40). Нови Сад и Београд: Матица Српска и Српска књижевна задруга.
- Stojaković, K. (2009). Teatar pod utjecajem filozofije. Kazalište i studentski protesti u jugoslaviji 1960-tih godina. U Đ. Tomić, P. Atanacković (Ur.), *Društvo u pokretu* (str. 66-73) Novi Sad: Cenzura.
- Skerlić, J. (2009). *Istorija nove srpske književnosti*. Доступно на: <http://www.ask.rs>
- Stojanović, D. (2006). Turizam i konstrukcija socijalnog i nacionalnog identiteta u Srbiji krajem 19. i početkom 20. Veka. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3, 41-59.
- Hobsbaum, E. (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.

Dokica Jovanović, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Belgrade

SOME SPARKS OF MODERNA IN SERBIA AT THE TURN OF THE NINETEENTH INTO THE TWENTIETH CENTURY

Summary

I argue here that Serbia will become a modern country only when serious attention is paid to the inner factors responsible for its modernization. The previous experience has shown that the inner modernizing potentialities of Serbia are not considered valid and sufficient by the majority of the Serbian society and by the holders of the elite social positions in it. We are witnessing some interests stemming from the provincial understanding of tradition on one hand, and from those who are involved in cultural and 'national' ideology, on the other hand. They support each other, making a very strong and durable block. This is, however, a source of frequent misunderstanding between us and other European countries. This is, also, a source of internal ideological disagreements between the 'national' and modernizing tendencies.

For this occasion, I will remind the reader to those who belonged to the Serbian modernizing tradition in literature and science: Ilarion Ruvarac, Dositej Obradović, Jovan Skerlić, Jovan Žujović, Dimitrije Tucović, Stojan Novaković, Svetozar Marković, Slobodan Jovanović... ,in literature: Sima Pandurović, Stevan Luković, Danica Marković, Velimir Rajić, Svetolik Ranković, Veljko Petrović, Milutin Bojić, Momčilo Nastasijević, Milan Rakić, Jovan Jovanović Zmaj, Vladislav Petković Dis, Vojislav Ilić, Radoje Domanović, Branislav Nušić, Đura Jakšić, Ivo Ćipiko, Borislav Stanković, Milutin Uskoković, Čedomir Ilić, Bogdan Popović, Ljubomir Nedić... All of them produced the ideas which could have been incentives in establishing the modernizing social projects on consensual basis. However, this did not happen the way to help these ideas become the components of modernization of Serbia.

1900

In this article I dealt with the modernization capacity, which primarily, lies in literature. My intention here is to point to the fact that our literature should have the same or similar role as literature of other European countries used to have in the processes of their modernization.